

RESSENYES

LEYRA, Montse (2017)

In Hebreo: The Victorine Exegesis of the Bible in the Light of its Northern-French Jewish Sources

Turnhout: Brepols, Bibliotheca Victorina, 26, 408 p.

ISBN 978-2-503-57542-1

El discurs interreligiós és un tema que en l'actualitat ens concerneix de ben a prop i, per tant, la recerca històrica d'episodis d'intercanvis culturals entre les diverses religions ha anat suscitant interès, si bé tampoc no és una matèria nova. L'imaginari col·lectiu tendeix a percebre un context d'intolerància i rebuig entre les diferents realitats culturals i religioses a l'edat mitjana. D'una banda, és cert que es visqueren tensions en les relacions de convivència dins de l'entramat urbà entre la majoria cristiana i la minoria jueva, l'activitat de la qual es veia cada cop més limitada per les ordenances municipals. De l'altra, en l'àmbit intel·lectual medieval, hom hi pot advertir traces de tradicions rabíniques usades en algunes obres llatines de teologia i exegesi cristiana, com bona mostra en dona el treball que ací ressenyem.

In Hebreo és la publicació de la tesi doctoral de Montse Leyra, qui ens presenta les figures d'Hug i Andreu de l'Abadia de Sant Víctor, teòlegs del segle XII que presumiblement tingueren accés a texts hebreus i que usaren aquestes fonts en les seues obres per arribar a una

comprensió més afermada de les Sagrades Escripures. Succintament, l'autora porta a terme, molt meticulosament i amb conclusions inqüestionables, una comparació textual de les citacions de les obres exegetiques dels victorins que s'encapçalen amb la fórmula *in hebreo* (amb certes variants, però evocant la mateixa idea) dels comentaris als llibres bíblics de Gènesi, Èxode, Levític, Jutges i primer i segon de Samuel. Cronològicament, Hug (1100-1141) té la rellevància d'ésser el primer dins de l'Escola de Sant Víctor quant a incorporar la lectura i la interpretació jueva en l'exegesi cristiana, mentre que el seu successor Andreu (?-1175) pren molt del seu text, a voltes reformulat, però, com es veu en el volum que presentem, també l'expandeix. En aquest context, l'autora estudia les connexions dels comentaris dels victorins amb les exegesis de mestres jueus, contemporanis en la majoria dels casos, que estaven en actiu en la mateixa circumstància geogràfica que els autors cristians citats. Així doncs, Leyra ens ofereix com a part més rellevant de la seua obra una relació de comparacions textuais dels comentaris *in*

hebreu d'Hug i Andreu de Sant Víctor i texts anàlegs de rabins coetanis com ara Rashi, Josep Qara, Rashbam o Bekhor Shor, que haurien pogut conèixer i utilitzar (p. 235-360). Amb tot, Montse Leyra també dedica dos capítols del seu volum a provar que molts passatges d'Hug i Andreu sota la rúbrica *in hebreo* en realitat reflecteixen una tradició cristiana llatina que es remunta a sant Jeroni, Ràban Maur o la Glossa Ordinària.

Estructuralment, el treball d'anàlisi de Leyra s'organitza en quatre capítols, sense tenir en compte l'extensa bibliografia que apropiadament utilitza en molts dels exemples analitzats (p. 371-394) i les conclusions finals que recullen concisament els resultats del conjunt de l'estudi (p. 361-370). El primer capítol, en relació amb la resta de l'obra, argumenta el mètode analític que ha seguit l'autora per elaborar la seua recerca, així com també les bases i la definició del seu objectiu. També fa una exhaustiva i ben detallada introducció de l'estat de la qüestió sobre els autors victorins, tant d'Hug com d'Andreu. S'hi observa, doncs, un buidatge bibliogràfic dels acadèmics que han abordat les figures victorines i de llurs obres, així com un breu apunt a les conclusions d'aquests. El segueix una breu, però eficaç, descripció biogràfica d'Hug i Andreu de Sant Víctor, on se'ns indiquen llurs orígens, la seua trajectòria i l'activitat realitzada dins i fora de l'abadia, a més de l'enumeració de llurs obres i la cronologia. Els tres capítols següents, que podem considerar ja com l'estudi de l'objectiu de l'obra, es caracteritzen pels tres grans grups de fonts segons llur provenença, tal com ha identificat l'autora.

El primer bloc estaria format per l'estudi dels comentaris *in hebreo* que provenen d'autors llatins que ja donaven una variant en l'exegesi o lectura alternativa a la canònica del text bíblic de la Vulgata. Entre els comentadors bíblics previs a l'obra dels victorins s'hi troben referenciats i estudiats Flavi Josep (en traduc-

cions llatines), sant Jeroni, Pseudo-Jeroni, Ràban Maur, Angelom de Luxeuil, Beda, Remigius o la Glossa Ordinària (p. 75). En aquest apartat l'estudi reflecteix que els victorins no accediren, en cap dels casos exposats, a les fonts originàries hebrees, ni tan sols quan oferien la transliteració d'alguns mots (p. 59). En el seu cas, tant Hug com Andreu, quan incorporen material que no es troba present en el seu predecessor, ofereixen comentaris *in hebreo* que poden ser rastrejables, a voltes textualment reformulats, en molts comentaris llatins anteriors. En certa manera, la gran majoria sembla que prové de les *Hebraicae Quaestiones* de sant Jeroni, que sí que ofereixen una lectura directa del text hebreu, a més a més del text de la Septuaginta, comparat amb el text de la Vulgata, o d'altres autors llatins posteriors que aparentment accediren al text hebreu, com ara Beda o una obra anònima descoberta per Beryl Smalley i que, segons Montse Leyra, podria ser la font directa d'alguns comentaris d'Andreu (p. 145-149). Un aspecte molt interessant, i molt encertat, d'aquesta secció és l'anàlisi dels manuscrits que contenen les possibles fonts llatines dels victorins, tant des del punt de vista geogràfic com cronològic. En altres paraules, l'autora, més enllà de l'estudi textual dels comentaris d'Hug i d'Andreu que recolzen en l'etiqueta *in hebreo* els comentaris d'autors cristians anteriors, analitza la possibilitat física del fet que els victorins haguessin pogut accedir a aquestes obres a través dels manuscrits supervivents que els contenen. Certament, com a argument únic per decidir quina és la font entre totes les possibilitats pot semblar fluix, des de la premissa que devia haver-hi manuscrits que s'han perdut. Tanmateix, que sigui un suport per a l'anàlisi textual, que *per se* és insuficient, ja que les fonts acostumen a coincidir formalment per la tradició dels autors de copiar-se entre ells, opino que referma les pròpies conclusions de Montse Leyra. Així doncs, la

disponibilitat de l'obra de sant Jeroni, tant per l'època com per la geografia, fa que l'autora es decanti per aquesta com a font directa en alguns casos en lloc d'altres autors que també porten el mateix text (p. 51), així com també la Glossa Ordinària, puix que se'n testimonia l'existència d'un exemplar a l'Abadia de Sant Víctor que, si bé no estava en el seu estadi textual final, coincideix amb alguns comentaris d'Andreu (p. 90-91).

El segon bloc d'aquest volum, el més breu (p. 185-225), està dedicat a aquells passatges dels victorins que contenen variants de versicles de la Bíblia que divergeixen amb la textualitat canònica de la Vulgata i on la categoria *in hebreo* presumiblement indicaria que provenen del text hebreu masorètic. Tot i això, i tenint en compte el que ja s'ha dit en el capítol anterior, ni Hug ni Andreu tenien prou coneixements d'hebreu com per llegir la Tanak i oferir-ne una traducció pròpia i més acurada de la que ofereix la Vulgata. En el seu lloc, tal com conclou Montse Leyra en els diversos exemples que analitza, els victorins es tornen a basar en altres autors llatins que comparen diverses versions de la Bíblia, com sant Jeroni de nou, o bé, si algunes vegades posen text originari en aquest aspecte, equiparen el text de la Vulgata amb la *Vetus latina*, la versió llatina de la Septuaginta. Tenint en compte això, potser molts dels exemples exposats en aquest capítol dedicat al text bíblic s'adiri en millor amb el primer capítol, atesa la seua procedència d'altres comentaristes cristians (per exemple: p. 194-195 i p. 201). Tanmateix, és comprensible la diferenciació amb el primer capítol, ja que ací es focalitza en les diverses versions de la traducció de la Bíblia presents en els comentaris exegetics dels victorins estudiats per l'autora i no tant en els comentaris al text sacre. En suma, en aquest capítol es consolida que els autors estudiats desconeixien l'hebreu i que ni tan sols tenien accés a cap font escrita en aquesta llen-

gua. A l'ensembls, s'assenyala que els victorins desconeixien el grec tot i incorporar algunes transliteracions que, com s'ha esmentat, provenien de la font llatina originària d'on prenien aquest material (p. 193).

Per acabar, el tercer bloc està dedicat a l'estudi d'algunes fonts jueves (rabíniques) que influïrien i serien la base d'alguns comentaris *in hebreo* d'Hug i Andreu de Sant Víctor. Montse Leyra, sobretot, s'ha centrat en l'escola exegeta (Pashanim) del segle XII, més particularment del nord de França, per raons de contemporaneïtat i de proximitat geogràfica amb els nostres autors cristians. Per això, els comentadors jueus amb més pes en aquest treball són Rashi, Josep Qara, Rashbam i Bekhor Shor. Endemés, l'autora ha relacionat alguns comentaris *in hebreo* amb passatges de texts midràshics més antics, com ara el Mekilta de rabí Ismael, l'Èxode Rabba, el Tanhuma Buber o la traducció aramea de la Bíblia, el Targum d'Onquelós, els quals no tenen ressò en els comentaris seleccionats dels autors jueus esmentats. Sobre aquestes últimes referències, Leyra apunta que Andreu disposà d'una altra font oral, és a dir que no és la mateixa que tingué Hug, que li hauria transmès aquestes interpretacions més antigues no pertanyents al Pashanim del nord de França del segle XII (p. 344). De fet, tota l'obra deixa palès que els autors victorins, quan anunciaven un comentari com a *in hebreo*, mai recollien un original hebreu i que la seua font mai no va ser escrita. En conseqüència, Montse Leyra afirma que els victorins, per aquests comentaris, tingueren el suport d'un jueu que els transmetia aquesta tradició rabínica exegetica a través de reunions regulars o, potser, per una col·laboració conjunta: «ab Hebraeis edocti sunt» (p. 245). Més enllà de la categoria d'*in hebreo* per indicar l'origen «hebreu» dels seus comentaris, Leyra apunta que algunes referències mostren la figura del jueu assistent, com l'*hebreus meus* que

esmenta Andreu (p. 282). Cal recalcar que, en aquest apartat, l'autora no s'ha pogut basar en una comparació textual entre l'exegesi dels victorins i els texts jueus analitzats, ans de contingut. Certament, molts dels comentaris dels rabins estudiats en el volum, en tractar-se de membres de la mateixa escola rabínica, i fins i tot parents, transmeten el mateix missatge, però és a través d'alguns detalls diferenciadors que poden compartir amb les exegesis dels victorins que Montse Leyra discerneix una font d'una altra.

En conjunt, és un treball ben meticolós, a fons, on tots els exemples són desenvolupats i el judici de l'autora es posa cada vegada en diàleg amb els treballs acadèmics previs que han tractat el tema de les fonts d'Hug i Andreu de Sant Víctor. Al meu parer, potser aquesta minuciositat desemboca en una innecessària repetició de conclusions: es troba l'anàlisi de diversos comentaris dels victorins que

conclouen amb un mateix resultat, que d'igual manera podria expressar-se amb l'estudi d'un de sol enumerant els comentaris bíblics dels autors llatins en què succeeix el mateix. A més, també s'incideix molt en la desconexió dels comentadors de la llengua hebrea, la qual cosa queda bastant demostrada en els primers capítols del llibre. Això comporta que aquesta conclusió es vegi fins i tot repetida en els últims estudis de les fonts jueves (p. 228). Malgrat això, la cura de l'autora en l'anàlisi dels comentaris dels victorins i les seues possibles fonts, fent convenir la gran bibliografia que ha tractat el tema, és inqüestionable. Un volum fonamental i indispensable per a tots aquells estudiosos dels autors de l'Abadia de Sant Víctor, a més a més de les relacions intel·lectuals entre jueus i cristians durant l'edat mitjana i l'evolució, la correcció i la revisió del text bíblic en la cristiandat medieval.

Isaac Lampurlanés

Universitat Autònoma de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1235>



VAN KONINGSVELD, Pieter Sjoerd (2018)

An Arabic Source of Ramon Martí. Al-Saif al-Murhafî al-Radd 'alā al-Mushaf ("The Whetted Sword in Refutation of the Koran"). *Introductory Study with Text and Translation of its Surviving Fragments*

Leiden: Aurora, 156 p.

ISBN 9789082597813

Here we have a remarkable publication, the brevity of which lies in inverse proportion to its wealth of thought-provoking insights on interreligious contacts, intellectual exchanges, and transmission of knowledge in the pre-modern Mediterranean. Students of Islamic-Christian polemics in particular should take note of the meticulously crafted and very persuasive argument by the Dutch emeritus

professor of Islamic studies in Leiden that *De Seta Machometi*, a refutation of Islam attributed to the well-known Catalan Dominican Ramon Martí (fl. 1280), was based upon a Christian work, *al-Saif al-Murhafî al-Radd 'alā al-Mushaf* ["The whetted sword in refutation of the Qur'ān"]; a text which is now lost but preserved indirectly and fragmentarily by the Muslim theologian Najm al-